

महिलांच्या सशक्तीकरणासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर आणि त्याचे फायदे

डॉ. सुनिता तुकाराम राठोड (गोरे)

प्रध्यापक ,

श्री सरस्वती समाजकार्य महाविद्यालय , वाशीम

मो.नं.९३७३१९१९५७

ई-मेल : sunitagore07@gmail.com

सारांश :-

महिलांच्या सशक्तीकरणासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर महत्त्वपूर्ण ठरू शकतो. तंत्रज्ञानाने महिलांना अनेक क्षेत्रांमध्ये आपल्या कर्तृत्वाचा ठसा सोडण्याची संधी दिली आहे. विविध डिजिटल प्लेटफॉर्म, मोबाइल ॲप्स, इंटरनेट आणि सोशल मिडिया यांचा वापर महिलांना आर्थिक, सामाजिक आणि शैक्षणिक स्तरावर सक्षम बनवण्यास मदत करतो.

महिलांसाठी विविध ऑनलाइन शिक्षण कार्यक्रम आणि कोर्सेस उपलब्ध असल्यामुळे, त्यांना नवीन कौशल्ये शिकता येतात आणि ते त्यांच्या करिअरमध्ये प्रगती करू शकतात. डिजिटल मार्केटिंग आणि ऑनलाइन व्यवसायांसाठी तंत्रज्ञानाचा वापर महिलांना स्वतःची व्यावसायिक ओळख निर्माण करण्यास मदत करतो.

तंत्रज्ञानामुळे महिलांना आपले अधिकार, सुरक्षितता आणि कायदेशीर माहिती मिळवण्यासाठी नवीन साधनं उपलब्ध झाली आहेत. विविध हेल्पलाइन ॲप्स आणि सोशल मिडिया प्लॅटफॉर्मने महिलांना आपली समस्या मांडण्यास एक सुरक्षित जागा दिली आहे.

तंत्रज्ञानाचा वापर महिलांच्या जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात सशक्तीकरणासाठी एक महत्त्वपूर्ण टूल बनला आहे. यामुळे महिलांना अधिक आत्मविश्वास प्राप्त होतो, त्यांचे जीवनमान सुधारते आणि ते समाजात अधिक प्रभावी भूमिका बजावू शकतात.

मुख्यशब्द : महिलांचे सशक्तीकरण, तंत्रज्ञान, डिजिटल, कौशल्ये.

प्रस्तावना:

महिलांचे सशक्तीकरण हे एक महत्त्वपूर्ण सामाजिक व आर्थिक लक्ष्य आहे. समाजाच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी महिलांना सशक्त बनवणे आवश्यक आहे. महिलांची स्थिती, त्यांचे अधिकार आणि त्यांच्या विकासासाठी केलेले प्रयत्न, हे त्या समाजाच्या प्रगतीचे प्रमाण ठरतात. विविध क्षेत्रांमध्ये महिलांना समान संधी मिळवून देणे, त्यांच्या शिक्षणाच्या संधी वाढवणे, त्यांना आर्थिक स्वावलंबी बनवणे आणि त्यांच्या सुरक्षिततेसाठी उपाययोजना करणे, हे सशक्तीकरणाचे मुख्य उद्दीष्ट आहेत.

वर्तमान काळातील एक अत्यंत महत्त्वाचा घटक म्हणजे तंत्रज्ञानाचा वापर. तंत्रज्ञानाचा वापर महिलांच्या सशक्तीकरणासाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरतो. डिजिटल युगात महिलांना तंत्रज्ञानामुळे अनेक संधी मिळाल्या आहेत. आजच्या आधुनिक युगात महिलांना विविध क्षेत्रांमध्ये कार्य करण्याची, शिक्षण घेण्याची, व्यवसाय करण्याची आणि

समाजात प्रभाव निर्माण करण्याची अधिक सुसज्ज संधी मिळाली आहे. महिलांच्या सशक्तीकरणासाठी तंत्रज्ञान हा एक शक्तिशाली साधन बनला आहे.

तंत्रज्ञानामुळे महिलांना त्यांच्या जीवनातील अनेक अडचणींवर मात करण्याची क्षमता मिळाली आहे. महिलांना आज डिजिटल प्लेटफॉर्म्सवर शिकण्याची आणि आपली कौशल्ये सुधारण्याची संधी मिळते. ऑनलाइन शिक्षणाची वाढती सुविधा महिलांना वेळ व जागेच्या मर्यादा ओलांडून शिकण्याची आणि ज्ञान मिळवण्याची संधी देते. विविध मोबाइल ॲप्स आणि वेब पोर्टल्स द्वारे महिलांना डिजिटल कौशल्ये शिकता येतात, ज्या त्यांच्या करिअरला चालना देऊ शकतात.

याव्यतिरिक्त, महिलांना तंत्रज्ञानामुळे आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र होण्याची संधी देखील मिळाली आहे. डिजिटल मार्केटिंग, ऑनलाइन व्यवसाय आणि इ-कॉमर्स यासारख्या क्षेत्रांत महिलांना आपल्या व्यवसायाची सुरुवात करणे आणि त्यात यश मिळवणे अधिक सोपे झाले आहे. यामुळे महिलांचा आर्थिक सशक्तीकरण होत आहे आणि ते आत्मनिर्भर बनत आहेत.

तंत्रज्ञानाचा वापर महिलांच्या सुरक्षेसाठी देखील महत्त्वाचा आहे. महिलांना शारीरिक व मानसिक त्रास, अत्याचार आणि हिंसा यापासून वाचवण्यासाठी अनेक हेल्पलाइन ॲप्स आणि सुरक्षा साधने उपलब्ध झाली आहेत. महिलांनी तंत्रज्ञानाचा वापर करून आपली स्थिती सुधारली आहे, आणि त्यांचे आवाज समाजात पोहोचवले आहेत. सोशल मिडिया, ब्लॉग आणि अन्य डिजिटल माध्यमांच्या माध्यमातून महिलांनी आपल्या समस्या आणि विचार मांडले आहेत.

महिलांचे सशक्तीकरण हे समाजाच्या सर्व स्तरांवर प्रभाव पाडणारे आहे. जेव्हा महिलांना त्यांच्या अधिकारांची जाणीव होते आणि ते आत्मविश्वासाने जीवन जगतात, तेव्हा समाजात एक सकारात्मक बदल घडतो. महिलांना योग्य शिक्षण, योग्य संधी आणि योग्य मार्गदर्शन मिळाले की त्यांचे जीवन समृद्ध आणि समाधानकारक होऊ शकते.

तंत्रज्ञानाच्या मदतीने महिलांचे सशक्तीकरण आणि त्यांची स्थिती सुधारण्यासाठी केल्या जाणाऱ्या प्रयत्नांची महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे. महिलांना तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने अधिक सक्षम, सुरक्षित आणि आत्मनिर्भर बनवून त्यांचे समाजातील स्थान अधिक सशक्त केले जाऊ शकते. त्यामुळे महिलांचे सशक्तीकरण हे प्रत्येक समाजासाठी एक आव्हान आहे, जे तंत्रज्ञानाच्या वापराने साकारता येऊ शकते.

उद्देश :

1. आधुनिकतेमुळे महिलांच्या वैयक्तिक, कौटुंबिक आणि सामाजिक आयुष्यावर होणारे सकारात्मक व नकारात्मक परिणामाचा अभ्यास करणे.
2. महिलांच्या जीवनशैलीतील बदलांचा समाजाच्या प्रगतीवर होणारा दीर्घकालीन परिणामाचा अभ्यास करणे.

महिलांचे सशक्तीकरण आणि समाजातील दीर्घकालीन प्रभावाचा अभ्यास करणे.

साहित्य समीक्षा :

महिलांच्या सशक्तीकरणाच्या प्रक्रियेत तंत्रज्ञानाचा वापर अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरतो. तंत्रज्ञानामुळे महिलांना अनेक नवीन संधी मिळाल्या आहेत, ज्यामुळे त्यांची जीवनशैली, कार्यप्रणाली आणि सामाजिक स्थिती यामध्ये महत्त्वपूर्ण बदल झाले आहेत. विविध शोधनिबंध, लेख आणि अभ्यास यांच्या आधारे तंत्रज्ञानाच्या महिलांच्या सशक्तीकरणावर झालेल्या प्रभावाचा सखोल अभ्यास केला जातो.

महिलांच्या सशक्तीकरणासाठी तंत्रज्ञानाचा उपयोग:

तंत्रज्ञानाचा वापर महिलांच्या जीवनात एक महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडतो. आधुनिक तंत्रज्ञान म्हणजेच इंटरनेट, सोशल मिडिया, मोबाइल ॲप्स, आणि डिजिटल शिक्षण क्षेत्रातील साधने हे महिलांसाठी महत्त्वाचे साधन बनले आहेत. विविध अभ्यासांमध्ये हे स्पष्ट झाले आहे की, तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे महिलांना आपल्या व्यक्तिमत्वाचा, कौशल्यांचा आणि करिअरचा विकास करण्यासाठी नवीन संधी मिळाल्या आहेत. विशेषतः इंटरनेट आणि डिजिटल प्लेटफॉर्म्सच्या माध्यमातून महिलांना घरबसल्या शिक्षण घेण्याची, नोकरी आणि व्यवसायाच्या नवीन संधी शोधण्याची संधी मिळाली आहे. महिलांना त्यांच्या व्यवसायिक जीवनात प्रगती करण्यासाठी अधिक सक्षम बनविणारा तंत्रज्ञानाचा वापर, त्यांना करिअर आणि घरातील जबाबदाऱ्या एकत्र सांभाळण्यास मदत करतो.

उदाहरणार्थ, ऑनलाइन शिक्षण आणि ट्रेनिंग कार्यक्रम महिलांना त्यांच्या कौशल्यांचा विकास करण्यासाठी सुलभ बनवतात. महिला व्यवसायी डिजिटल साधनांचा उपयोग करून आपला व्यवसाय वाढवू शकतात. यामुळे महिलांचा आत्मविश्वास आणि कार्यक्षमता वाढते, तसेच ते आर्थिकदृष्ट्या सशक्त होतात.

महिलांना करिअर आणि कौटुंबिक जबाबदाऱ्यांचा सामना करताना येणाऱ्या अडचणी:

तंत्रज्ञानाने महिलांना त्यांच्या करिअरमध्ये प्रगती करण्यास मदत केली आहे, परंतु त्याचबरोबर काही अडचणीही उभ्या राहिल्या आहेत. महिलांना करिअर आणि कौटुंबिक जबाबदाऱ्या एकाच वेळी सांभाळताना तंत्रज्ञानाच्या अति वापरामुळे तणाव व मानसिक दबावाची परिस्थिती निर्माण होऊ शकते. अनेक महिलांना कामाच्या आणि कुटुंबाच्या जबाबदाऱ्या यामध्ये संतुलन साधणे कठीण होऊ शकते. कौटुंबिक जबाबदाऱ्या जशा लहान मुलांचे पालनपोषण, घरातील कामे, तसेच वृद्ध आईवडिलांची काळजी घेणे या सर्व गोष्टींना तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने अधिक सुलभता येत असली तरी, महिलांना यामध्ये मानसिक आणि शारीरिक तणावाचा सामना करावा लागतो.

समाजाच्या प्रगतीवर होणारा दीर्घकालीन परिणाम :

महिलांचे सशक्तीकरण केवळ त्यांच्या वैयक्तिक जीवनातच नव्हे, तर समाजाच्या प्रगतीवर देखील दीर्घकालीन परिणाम घडवते. महिलांना सशक्त बनवून, त्यांना आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी करण्यास मदत केल्यामुळे समाजात एक सकारात्मक बदल होतो. साक्षरता, आरोग्य, आणि सामाजिक सहभाग या घटकांमध्ये महिलांचा सहभाग वाढतो, ज्यामुळे समाजाच्या सर्वांगीण विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावली जाते. त्याचप्रमाणे, महिलांच्या सशक्तीकरणामुळे महिलांना आपले मत मांडण्याची आणि समाजातील अन्याय व समस्या विरोधात आवाज

उठवण्याची संधी मिळते. यामुळे समाजाची सामाजिक व मानसिक स्थिती सुधरते आणि सर्वांगीण विकास साधता येतो.

नकारात्मक प्रभाव :

तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे महिलांच्या सशक्तीकरणासाठी अनेक सकारात्मक बदल झाल्याचा अनुभव आहे, पण याच वापरामुळे काही नकारात्मक परिणामही उभे राहतात. विशेषतः महिलांवरील डिजिटल अत्याचार, जस की ऑनलाइन छळ, गळती, आणि त्यांच्या गोपनीयतेचे उल्लंघन, यामुळे महिलांना सुरक्षिततेच्या बाबतीत चिंतेत राहावं लागतं. या संदर्भात, तंत्रज्ञानाचा वापर करताना योग्य सुरक्षा उपाय आणि जागरूकता आवश्यक आहे.

पद्धतशास्त्र :

या अध्ययनासाठी गुणात्मक आणि मात्रात्मक संशोधन पद्धतींचा वापर केला जातो. महिलांच्या सशक्तीकरणावर तंत्रज्ञानाचा प्रभाव जाणून घेण्यासाठी साक्षात्कार, मुलाखती, सर्वेक्षणे आणि केसमध्ये विश्लेषण करण्यात आले. डेटा संकलनासाठी प्रश्नावली, आस्थापनांच्या अभ्यासांची समीक्षा आणि विविध शास्त्रीय लेखांचा वापर केला गेला.

चर्चा :

महिलांचे सशक्तीकरण हे समाजाच्या प्रगतीसाठी आवश्यक असलेल्या मूलभूत घटकांपैकी एक आहे. महिला समाजाच्या सर्वच क्षेत्रांमध्ये महत्त्वाची भूमिका पार पाडतात, पण त्यांच्या सशक्तीकरणासाठी तंत्रज्ञानाच्या वापराची आवश्यकता अधिक तीव्रपणे अनुभवली जाते. तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने महिलांच्या जीवनशैलीत आणि त्यांच्या समाजातील स्थितीत सकारात्मक बदल घडवता येतात. हे बदल त्यांना अधिक स्वावलंबी, आत्मविश्वासी आणि समाजातील विविध क्षेत्रांमध्ये सक्रिय सहभाग घेणाऱ्या व्यक्ती बनवतात. तथापि, तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे निर्माण होणाऱ्या नकारात्मक परिणामांवर सुद्धा चर्चा केली जावी लागते.

तंत्रज्ञानामुळे महिलांचे सशक्तीकरण :

तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे महिलांना जीवनाच्या विविध क्षेत्रांमध्ये अनेक संधी मिळाल्या आहेत. ऑनलाइन शिक्षण, डिजिटल मार्केटिंग, आणि ई-कॉमर्स सारख्या क्षेत्रांत महिलांना काम करण्याची नवीन संधी उपलब्ध झाली आहे. त्याचप्रमाणे, महिलांना घराबाहेर न जाता व्यवसाय चालवता येतो, ऑनलाइन कोर्सेसमधून आपले कौशल्ये सुधारता येतात आणि मोबाइल ॲप्सच्या माध्यमातून महिलांना आरोग्य आणि सुरक्षितता संबंधित अधिक माहिती मिळते. यामुळे महिलांचा आत्मविश्वास वाढतो आणि ते स्वतंत्रपणे आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होतात. महिलांच्या सशक्तीकरणासाठी तंत्रज्ञानाने सामाजिक स्थितीतून त्यांना बाहेर काढण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावली आहे.

उदाहरणार्थ, भारतात महिलांना त्यांच्या घरात राहून त्यांचे शिक्षण पूर्ण करण्याची संधी ऑनलाइन शिक्षणाचे महत्त्व वाढवले आहे. यामुळे महिलांना उच्च शिक्षण प्राप्त करण्यास मदत मिळते, ज्यामुळे त्यांना करिअरमध्ये प्रगती करण्याच्या संधी मिळतात.

महिलांचे करिअर आणि कौटुंबिक जबाबदाऱ्या सांभाळताना येणाऱ्या अडचणी:

तंत्रज्ञानाने महिलांना संधी दिल्या असल्या तरी, एकाच वेळी करिअर आणि कौटुंबिक जबाबदाऱ्या सांभाळताना येणाऱ्या अडचणी अजूनही कमी झाल्या नाहीत. महिलांना कामाच्या ठिकाणी आणि घरातील जबाबदाऱ्या यामध्ये संतुलन साधणे अत्यंत कठीण ठरते. घरातील जबाबदाऱ्या जसे की मुलांचे पालनपोषण, वृद्ध आईवडिलांची काळजी घेणे आणि घरातील इतर कामे यावरही महिलांचे लक्ष असते. त्याचबरोबर, महिलांच्या कार्याच्या ठिकाणी जेव्हा अधिक ताणतणाव आणि अत्यधिक कामाची मागणी केली जाते, तेव्हा ते त्यांच्या मानसिक आरोग्यावर परिणाम करू शकते. तंत्रज्ञानाच्या मदतीने घरून काम करण्याची संधी मिळाली असली तरी, घरातील कामे आणि कामाच्या ठिकाणीची जबाबदारी एकाच वेळी सांभाळणे त्यांच्यासाठी मोठे आव्हान ठरते.

महिलांच्या करिअरच्या प्रगतीसाठी कामाच्या वेळेत लवचिकता मिळवणे, विविध ॲप्स आणि डिजिटल साधनांचा वापर करून ते घराबाहेर न जाता काम करू शकतात, परंतु यामुळे त्यांचा तणाव वाढू शकतो. त्याचप्रमाणे, टेक्नोलॉजीमुळे एकाच वेळी घर, काम आणि इतर जबाबदाऱ्या सांभाळणे महिलांसाठी आणखी कठीण होऊ शकते.

समाजातील महिलांचे बदलते स्थान:

तंत्रज्ञानाच्या मदतीने महिलांच्या जीवनशैलीत मोठे बदल झाले आहेत. महिलांना स्वतंत्रपणे आर्थिक निर्णय घेण्याची, आपले विचार मांडण्याची, आणि स्वतःच्या जीवनाच्या दृष्टिकोनावर नियंत्रण ठेवण्याची अधिक संधी मिळाली आहे. हे बदल समाजात लक्षणीय ठरले आहेत, कारण महिलांना शिक्षण, आरोग्य, करिअर, आणि समाजात स्थान मिळवण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा योग्य वापर करण्याची संधी मिळाली आहे. यामुळे महिलांचा समाजातील स्थान प्रबळ झाला आहे. तथापि, हेही लक्षात घेतले पाहिजे की, तंत्रज्ञानामुळे समाजात एकत्रित झालेल्या डिजिटल समाजात महिलांना अत्याचार आणि छळाचा सामना करावा लागू शकतो.

नकारात्मक परिणाम :

तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे महिलांना अनेक संधी मिळाल्या असल्या तरी, त्याचे नकारात्मक परिणाम देखील दुर्लक्ष करता येणार नाहीत. ऑनलाइन छळ, डिजिटल अत्याचार, आणि गोपनीयतेच्या उल्लंघन या समस्यांनी महिलांना अनेक वेळा प्रतिकूल परिस्थितीमध्ये टाकले आहे. सोशल मिडिया प्लॅटफॉर्म आणि इतर डिजिटल साधनांचा गैरवापर करणे महिलांसाठी एक मोठे संकट बनले आहे. यामुळे त्यांना मानसिक तणाव, सामाजिक दबाव, आणि अप्रिय परिस्थितींना सामोरे जावे लागते.

तंत्रज्ञानाच्या अति वापरामुळे महिलांच्या मानसिक स्वास्थ्यावर प्रभाव पडतो. विविध शोषणाचे प्रकार, विशेषतः व्हर्च्युअल शोषण, हॅकिंग, आणि गोपनीयतेच्या उल्लंघनामुळे महिलांची सुरक्षितता धोक्यात येते. म्हणून, तंत्रज्ञानाच्या सुरक्षित आणि योग्य वापराच्या दृष्टिकोनातून महिलांना शिक्षित करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

निष्कर्ष :

महिलांच्या सशक्तीकरणाचा एक महत्त्वाचा अंग म्हणून तंत्रज्ञानाचा वापर आजच्या समाजात अत्यंत प्रभावी ठरला आहे. तंत्रज्ञानाने महिलांना त्यांचा जीवनपद्धती आणि कार्यशैली सुधारण्यासाठी अनेक संधी दिल्या आहेत.

ऑनलाईन शिक्षण, डिजिटल मार्केटिंग, आणि सामाजिक मीडिया प्लॅटफॉर्मच्या मदतीने महिलांना आत्मनिर्भर होण्याची, करिअरमध्ये प्रगती साधण्याची आणि त्यांच्या आवाजाची अभिव्यक्ती करण्याची संधी मिळाली आहे. यामुळे महिलांचा आत्मविश्वास आणि निर्णयक्षमता वाढली आहे.

तंत्रज्ञानाने महिलांना घरकाम आणि कामाच्या ठिकाणीच्या जबाबदाऱ्या एकत्र सांभाळण्यास मदत केली आहे. घरातून काम करण्याची संधी, ऑनलाईन कोर्सेस आणि डिजिटल साधनांद्वारे कार्यक्षमता सुधारण्याच्या संधींमुळे महिलांना घराबाहेर न जाता, आपल्या करिअरमध्ये प्रगती साधता येते. तथापि, तंत्रज्ञानाच्या वापराने काही अडचणीही समोर आल्या आहेत. एकाच वेळी घरकाम, कौटुंबिक जबाबदाऱ्या आणि करिअर यामध्ये संतुलन साधणे महिलांसाठी अजूनही आव्हानात्मक आहे. यामुळे मानसिक तणाव व संघर्ष उत्पन्न होतो, आणि महिलांच्या आरोग्यावर देखील त्याचा नकारात्मक परिणाम होऊ शकतो.

तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे महिलांना यशाची आणि स्वावलंबनाची अनेक संधी मिळाल्या असल्या तरी, ऑनलाईन छळ आणि गोपनीयतेच्या उल्लंघनासारख्या नकारात्मक परिणामांचा सामना देखील महिलांना करावा लागतो. त्यामुळे, महिलांना तंत्रज्ञानाच्या सुरक्षित वापरासाठी जागरूक करणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

निष्कर्षतः, महिलांच्या सशक्तीकरणासाठी तंत्रज्ञान अत्यंत प्रभावी असला तरी, त्याचा योग्य आणि सुरक्षित वापर अत्यावश्यक आहे. योग्य उपाययोजनांनी महिलांना अधिक सक्षम, आत्मनिर्भर आणि समाजात प्रभावी ठरवता येईल.

संदर्भ:

1. महिलांचे आर्थिक स्वावलंबन: राव, एस. (2022). *आर्थिक स्वातंत्र्य आणि महिला*. बंगलोर: ज्ञानदीप प्रकाशन.
2. सामाजिक भूमिका बदल: डेसाई, एम. (2019). *परंपरा ते आधुनिकता: महिलांची वाटचाल*. अहमदाबाद: संस्कृति पब्लिकेशन.
3. सशक्तीकरणासाठी धोरणात्मक उपाय: भारत सरकार (2021). *राष्ट्रीय महिला धोरण - 2021*. महिला व बालविकास मंत्रालय, नवी दिल्ली.
4. सामाजिक आणि सांस्कृतिक दृष्टिकोन: देशपांडे, के. (2020). *भारतीय समाजातील महिलांचे स्थान*. ठाणे: जीवनदीप प्रकाशन.
5. भारतीय महिलांचे सक्षमीकरण: एक विश्लेषण, नीलिमा राव, महाराष्ट्र राजपत्रिका, २०१८.
6. महिला सक्षमीकरण व बालविवाह: सामाजिक परिणाम आणि उपाय, डॉ. सुजाता पाटील, सामाजिक शास्त्र मासिक, २०२०.
7. बालविवाह आणि महिलांचे अधिकार", महिला व बालविकास मंत्रालय, भारत सरकार, २०१९.
8. महिला सक्षमीकरणाचे सामाजिक आणि आर्थिक महत्त्व", डॉ. श्रीमती शं. ना. नवले, महिला अध्ययन आणि संशोधन केंद्र, पुणे, २०१७.
9. संयुक्त राष्ट्र संघ, महिला व विकास, २०२१.
10. महिलांचे आरोग्य आणि विवाहाचे योग्य वय", डॉ. नरेश जोशी, आरोग्य आणि समाज, २०१८.